

כוונה וצבעים: תשובה קבלית נשכחת

מאת

משה אידל

ספרות הקבלה נידונה מבחינות רבות במחקר המודרני; אחת החשובות שבהן היא הביירוים הביבליוגרפיים הנוגעים לזהותם של טקסטים. ביירוים אלה העלו לדיון שורה ארוכה של טקסטים שהוזנחו בידי חוקרי היהדות במאה הי"ט. דוגמה מעניינת לבירור מעין זה היא מאמרו החשוב של גרשם שלום, 'תשובות המיוחסות לר' יוסף ג'יקטיליה'¹ שבו הדפיס החוקר את רוב החומר שיוחס, בטעות, למקובל הקאסטיליאני. שלום הוכיח, כי היחס לספר הזוהר מלמד על תקופה מאוחרת בהרבה לזמנו של ג'יקטיליה, ולכן יש לדחות את בעלותו על התשובות.² שלום החליט שלא להדפיס את אחת התשובות, התשובה השמינית, שאותה תיאר כ'דנה באריכות על תורת הכוונה, מהותה ודרכיה לפי הסוד והיא צריכה באור רחב וחקירה מיוחדת שאקווה לתת אותם במקום אחר'.³ דברים נכוחים אלה, שנכתבו בשנת תרצ"ג, וההבטחה שבהם עדיין מצפה לגאולה. למרות הביירוים הרבים שלהם זכתה התפיסה הדנה בכוונה בתפילה מאז, דומה כי החוקרים,⁴ ובכלל זה שלום עצמו, לא התפנו לעיין בתוכנה של התשובה שנותרה מיותרת מיותמת בכתב-היד. אף המאמר המקיף של שלום, הדן באחד הנושאים המרכזיים המופיעים בתשובה — הצבעים, איננו מזכיר כלל את

- * מחקר זה הוא חלק מחיבור מקיף על הצבעים בקבלה, שאני מקווה להשלימו בקרוב.
- 1 אמת ליעקב: ספר יובל למלאות שבעים שנה למורנו ורבונו יעקב פריימאן, ברלין תרצ"ז, עמ' 163–170; וראה גם להלן, הערה 47. על תשובות אלה ראה גם: "רצהבי", "אגודת אוזב" חיבור בלתי נודע, ארשת ד (תשכ"ז), עמ' 205, הערה 12, ועמ' 212–221; R.J. Zwi Werblowsky, *Joseph Karo: Lawyer and Mystic*, Philadelphia 1977, pp. 180–181.
- 2 שלום, שם, עמ' 154–165.
- 3 שם, עמ' 164.
- 4 ראה, למשל: "תשבי", משנת הזוהר, ב, ירושלים תשכ"א, עמ' רמז-רפ.

התשובה.⁵ התעלמות זו אומרת דרשני לאור חשיבות התשובה ששלום היה ער לה, כפי שמלמדים דבריו דלעיל. דומני, כי אי הבאתה של התשובה לדפוס והעדרה מן הדיונים אודות הצבעים, מלמדים על המשקל המועט שניתן לטכניקות המיסטיות בתיאורי הקבלה במחקר המודרני.⁶

ברצוני להדפיס כאן את התשובה על-פי כתב-יד מוסיוף שהיה לנגד עיניו של שלום, ולפי כתב-יד ניו-יורק בהמ"ל 1737 דף 59א–60ב, אשר בו זיהיתי נוסח מקביל לתשובה. נוסח הפנים יהיה זה שבכתב-יד ניו-יורק וחילופי הגרסאות יהיו על-פי כתב-יד מוסיוף. לאחר הבאת נוסח התשובה אפנה לביירוים הנוגעים לאסכולה שהצמיחה את השיטה הנוגעת לכוונה בתפילה, אשר מצאה את ביטוייה בתשובה, ולהשפעתה על שני מקובלים בני המאה הט"ז.

כתב-יד ניו-יורק בהמ"ל 1737 דף 59א–60ב:

[59א]

- 1 שאלה יודענו אדונינו ומורינו היאך היא הכונה בתפילה וביחוד כי זה הדבר נעלם ממנו מפני שלא ידענו היאך היא הכונה אם אנו מכוונים בספירות שהם מאורות אין דמיון למעלה כדכתיב ואל מי תדמיני ואשור יאמר קדוש⁷ וכתיב ואל מי תדמין אל ומה דמות⁸ בציור האותיות ד"מ
- 5 אם שום אדם מכוין באותיות ראובן אין האותיות עצמן הם עצם ראובן אלא מורים על העצם אבל אינם העצם עצמו.

1 ומורינו (ליתא 1–2 זה הדבר) הזה / 2 היאך היאך / 3 כדכתיב וכתיב / 4 דמות דמות תערכו לו. ואם אנו מכוונים באותיות היאך יתכן זה הענין. ומה תועלת המגיע לנו.

5 ראה: G. Scholem, 'Colours and their Symbolism in Jewish Tradition and Mysticism', *Diogenes* 108 (1979), pp. 84–111; *ibid.*, 109 (1980), pp. 64–77; N. Sed, 'Le Mystere des Couleurs de J. Gikatilla', *Chrysopeia* 1 (1987), pp. 2–30; G. Sed-Rajna, 'Un Diagramme Kabbalistique de la Biblioteque de Gilles de Viterbe', Ch. Touati & G. Nahon (eds.), *Hommage à Georges Vajda*, Louvain 1980, pp. 365–376

6 M. Idel, *Kabbalah: New Perspectives*, New Haven 1988, pp. 103–111; idem, ראה: 'Kabbalistic Prayer and Colors', D. Blumenthal (ed.), *Approaches to Judaism in Medieval Times*, III, Atlanta 1988, pp. 17–27

7 יש' מ, כה.

8 שם, מ, יח.

- תשובה פליאה דעת ממני נשגבה לא אוכל לה⁹ כי מי יוכל לדבר באילו הענייני הנוראים והנפלאים ולהוציאם על פיו ק"ו לכתבם על בספר שאלו הענייני המופלאי¹⁰ הן עיקר הקבלה בין קבלה מעשית בין עיונית ומי עורר אתכם לכונוס בתוך אבני אש בגו פולסי דנורא¹¹ אבל אחר 10 אין לנו להשיב פניכם ריקם ואני משביע בשם הגדול והנורא לכל מי שיבאו לידו אילו העניינים שלא להעתיקם למי שאינו ראוי להם ולא למסור שום דבר מהם מפני שעל דברים אילו נאמר יהיו לך לבדך ואין לזרים איתך¹² וכתוב כבשים ללבושיך דברים שהם כבשונו של עולם¹³ ואין אדם רשאי לגלות אילו הענייני¹⁴ אלא למי שהוא צנוע וירא שמים בסתר ובגלוי ושומע חרפתו ואינו משיב¹⁵ ומעביר על מרותיו ואינו כועס ואינו משתכר ואינו קפדן ונוח לרצות.¹⁶ ואנו מקדימין לכם כלל אחד מופלא וממנו יובן הכלל. דע שהאותיות של התורה הם אותיות חיים ומתנועעים ופורחים באויר עד המרכבה העליונה וזה מה שאמר בספר הזוהר¹⁷ בענין ג"ע מ' 20 בסיטרא דא ור' בסטרא דא ונ' בסטרא דא וט' בסטרא דא ופרחי מהאי סטרא להאי סטרא ומסטרא דא לסטרא דא ודוק ותשכח וזהו סוד גדול מה שאמר ו"ל על שם מ"ב אמרו עליו שהוא אלף ביתא הפורח באויר¹⁸ ומה נחמד ומה נעים סוד מאמרם למשכילים. ואחר שמסרנו לך סוד זה המופלא והנעלם יש לנו לדעת שהספירות הם בדמיון מאורות ולא ח"ו דמיון למאורות הנראים 25 והנגלות בזה העולם הטבעי שאם אתה אומר כן א"כ ח"ו עשית גשמות למעלה

8 והנפלאים] והמופלים / על בספר] בספר / 9 הן] הם הם / 10 לכונוס] להכנס / 12 למסור שום] למסור לו שום / 13 דברים] (ליתא) / איתך] אתך / 14 כבשים] כבישים / 16-17 ואינו משתכר... קפדן] (ליתא) / 17 לרצות] לרצות וקשה לכעוס / לכס] (ליתא) / הכלל] הכל / 18 הם] הן / חיים] חיים ר"ל שהם חיים / 19 העליונה] עליונה / 21 להאי סטרא] (ליתא) / לסטרא דא] לרא / גדול מה] ג"כ מה / 23 ומה נעים] ונעים / למשכילים] למשכיל / לך] (ליתא) / 24 הם] הן / דמיון] דומין / למאורות] למאורות הנגלים / 25 והנגלות] (ליתא)

- 9 תה' קלט, ו.
10 בבלי חגיגה טו ע"א.
11 משי, ה, יז.
12 שם, כז, כד; בבלי חגיגה יג ע"א.
13 משנה אבות ה, י.
14 השווה בבלי קדושין עא ע"א.
15 טרם מצאתי את המקור.
16 לא מצאתי במאמרי חז"ל תפיסה מעין זו.

כתי' כי לא ראיתם כל תמונה,¹⁷ ותמונה איכם רואים,¹⁸ אבל הם מאורות מובהקים שאין כל בריה יכולה להסתכל בהם שנאמר כי לא יראני האדם וחי¹⁹ אפילו האדם הידוע בחיות הקודש אינו יכול

[דף 60א]

להסתכל ק"ו שאר המלאכים וק"ו ובן בנו של קל וחומר שכני בתי חומר
30 אשר בעפר יסודם²⁰ ולא חכמים ז"ל אלא על דרך דמיון ומשל וא"ת והא
כתיב ומראה כבוד ה' כאשר אוכלת בראש ההר.²¹ כאשר ולא אש ממש אלא
דומה לה בדמיון לפי מחשבת המדמים. והדברי' כולם הם מקיף ומוקף
מוקף ומקיף זה סובב וזה נסבב ואין להאריך.²² ונחזור למה שהיינו
בבארו ונאמר דעו לכם שזו הקבלה המסורה לכם שאנו כתבי' אותה אסור
35 לגלותה ולמסור אותה לכל אדם אלא ליראה (!) ה' ולחושבי שמו²³ ית'
החרדים אל דברו²⁴ כמו שאמרנו לעיל. וזהו תחילת העניין כי כשמוציא
האדם שמות הקודש מפיו או פסוקי' או מילות שמורים על הספירות אינו
מכוין ח"ו שהם כדמיון מאורות שאם כך מכוין הרי הוא עושה דמות וצורה
למעלה אבל הוא מכוין באותיות השית"ב כמו שהוא ונמצא מפורז בספרי
40 המקובלים ז"ל וכשמכוין בהם ר"ל באותיות מכוין בגווי' ומראיו כגון

26 כתי' וכתיב / 27 שאין כלן שאין שום / בריה] בריאה / 29 ובן... וחומר] (ליתא) /
30 ולא חכמים ז"ל] ולא דברו חכמים / והא כתיב] והכתיב / 31 אוכלת] כאשר / 32 מקיף
מקיף] מקיף / 33 מוקף] (ליתא) / 34 בבארן] בביאור / 35 ולמסור אותה] ולמסרה / ליראה
ה'] ליראי השם / ולחושבי... ית'] (ליתא) / 37 האדם] (ליתא) / 38 שאם כך מכוין] שאם
עושה כך / 39 השית"ב] השם בלבד / שהוא ונמצא] שנמצא / 39-40 בספרי המקובלים]
בספרי הקבלה המקובלים / 40 ז"ל] (ליתא)

17 דב' ד, טו. 18 שם, ד, יב.

19 שם' לג, כ.

20 איוב ד, יט.

21 שם' כד, יז.

22 הדיונים העוסקים במקיף ומוקף, שהמחבר איננו מאריך בהם, עניינם בדרכי ציור אותיות
שם המפורש, כפי שמסתבר מכמה משפטים בטקסטים אנונימיים שבהם מופיע דיון קבלי
בשאלת כוונה בתפילה באמצעות דמיון בין צבעים לספירות. ראה בעיקר בכתב"ד ניר"יוק
בהמ"ל 2430 דף 81א: 'גם יצייר באלו מקיפו האות האחרוני' של השם, שהוא כמו
לגלגל השמים שהוא מקיף את כל העולם הן מלמעלה והן מלמטה. והוא"ו מקפת הה"א האחרוני'
של השם וכל העולם. והה"א הראשון' של השם מקפת הו"ו. על נושא זה, המופיע גם אצל
ר' יצחק דמן עכו, ארחיב במקום אחר; וראה להלן, הערה 46.

23 מל', ג, טז.

24 יש' סו, ה.

בשעה שאומ' יהוה שהוא דרך כלל מכין ביד ובקוצה לכתב ולחכמה ויצייר היוד עם הקוץ שהוא לבן כשלג והה"א סוד הבינה ויצייר אותה בין עיניו בציור ירוק והואו סוד התפארת שכולל שש קצוות²⁵ שהם סוד הגדולה והגבורה והתפארת והנצח וההוד כי כל בשמים ובארץ.²⁶ ומכין בסוד הואו שש גוונים הגדולה לבו ככסף והגבורה כאש אדום מעורב בו מעט לבו הת"ת אדום ולבן הנצח וההוד לבן ואדום יסוד בתכלת והה"א אחרונה כולל כל הגוונים כולם בה לפי שמקבלת מכולם וזו הדרך שאמרנו הוא דרך כלל שנכללי' בשם ההוי'. אבל דרך פרט דעו לכם כי כל ספירה וספירה ההוי' כיצד בשעה שזוכר איזה פסוק או תיבה או דבר אחר שמורה על אותה ספירה יכון בשם ההוי' ובניקודו ובציור גוון שמורה על אותה ספירה דוגמא לדבר בשעה שזוכר ומציא מפיו דבר שמורה על הכתר יכון ויצייר שם יְהוָה בין עיניו בזה הניקוד שהוא נקוד כולו קמץ בציור לבן מאוד כשלג ויכון שהאותיות הם מתנועעים ופורחים באויר והסוד כולו רמוז בזה הפסוק שיויתי ה' לנגדי תמיד,²⁷ דוקא וכשמזכיר איזה מילה או איזה פסוק שמורים על החכמה יכון ג"כ בשם יְהוָה בין עיניו בזה הניקוד שהוא נקוד כולו פתח בציור תכלת וכשמזכיר איזה דבר שמורה על הבינה יצייר בשם יְהוָה בין עיניו בזה הניקוד שהוא נקוד כולו צירי ובציור ירוק וכשמזכיר איזה דבר שמורה על הגדולה יצייר שם יְהוָה בין עיניו בציור לבן ככסף ובזה הניקוד סגול וכשמזכיר איזה דבר המורה על הגבורה יצייר שם יְהוָה בין עיניו בציור אדום מעורב גם לבן מעט ובזה הניקוד שהוא נקוד כולו שבה וכשמזכיר איזה דבר שמורה על התפארת יצייר שם יְהוָה בין עיניו בזה הניקוד כולו חולם

באותיות) באותיות השם בלבד / 42 ויצייר ומצייר / והה"א ... ויצייר) והוא רומז לבינה ומצייר / 45 לבן / לובן / דרך / ע"ד / 48 וספירה ההוי' וספירה שם ההוי' / 49 איזה ... תיבה) איזו תיבה או פסוק / 50 גוונן / גונוני / 51 ויצייר וצייר / 52 בזה / ובזה / כולן (ליתא) / 53 שהאותיות) כי האותיות הם / 54 לנגדי תמיד, דוקא) לנגדי דוקא / 56 תכלת) תלבן לבן / 57 כולן (ליתא) / 59 יהוה) יהוה / 59-60 לבן ... על) (ליתא) / 60 הגבורה ... בציור) (ליתא) / 61 שהוא נקוד כולן) נקוד / 62 כולן) שהוא נקוד

25 תפיסה זו של שישה קצוות מופיעה בטקסטים רבים מראשית הקבלה; ראה, למשל: ספר הבהיר (מהר"ם מרגליות), ירושלים תשל"ח, סעיפים פב, קעב.

26 דה"א כט, יא.

27 תה' טז, ח. על פסוק זה בקשר לסוגית כוונה באמצעות דמיון בין צבעים לספירות אצל ר' יוסף אשכנזי ראה: מ' אידל, קבלה: היבטים חדשים (לעיל, הערה 6), עמ' 105-106. תיאור זה של ספירת מלכות בספרות הקבלית רווח מאוד. ראה: ג' שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשל"ו, עמ' 300-302; הנ"ל, 'צבעים', עמ' 76.

- ובציור אדם ולבן מעורבים זה בזה וכשמוכי' איזה דבר שמורה על הנצח
 יצייר שם יהוה בין עיניו בציור לבן ובזה הניקוד שהוא נקוד
 65 כולו חיריק וכשמוכי' איזה דבר שמורה על ההוד יצייר שם יהוה בין
 עיניו בציור אדם ובזה הניקוד שהוא נקוד כולו שרק גדול וכשמוכי' איזה
 דבר שהוא מורה על היסוד יצייר שם יהוה בין עיניו בציור מעורב
 מאדם ולבן כי הוא המכריע השני בזה הניקוד שהוא שרק קטן וכשמוכי'
 איזה דבר המורה על המלכו' יצייר שם יהוה בין עיניו בגון שכולל
 70 כל הגוונים כולם. וא"ת היא למה אין לה ניקוד ולא גוון קבוע תשובה לפי
 שהיא סוד עץ הדעת טוב ורע²⁸ ואין לה דבר קבוע אלא כפי מה שמקבלת
 מלמעלה ולפיכך יכול לה כל הגוונים כולם וכפי הפעולה שרוצה האדם
 לעשות כך מושך בין להעניש בין להחיות בין על איזה דבר שירצה. וא"ת
 כשאנו המכווני' ומציירים באותיות השם על כל ספירה וספירה מה תועלת יש
 75 לנו בדבר' העליוני' שרומזים אליהם אילו השמות אחר שאין אנו יכולין
 לכיין ולצייר למעלה. והתשובה היא זאת דעו לכם ודאי שאין צורה למעלה
 ולפי שאין צורה למעלה אין לנו רשות לכיין בדברים עליוני' ר"ל במאורות
 של כל ספירה וספירה אלא מכוונים בשם ההויה בניקוד הידוע לכל ספירה
 וספירה והאותיות בעצמן מאחרי שהם פורחים ומתנועעים כל שם ושם בניקודו
 80 שמורה על אותו ספירה ובגוון המאור שלה הוא פורח עד אותה ספירה ושורה.
 וא"ת והרי אנו מכוונים ומציירים באותיות שהן צורה ממש ודאי כך הוא כי
 בזה העולם יוכל האדם לצייר ציור אותיות בצורתם ממש אבל למעלה אין שם
 צורה כלל ואותה צורה שאנו מציירים פורחת למעלה ושורה באותה הדבר
 הרוחני שאין לו צורה ואין אנו יכולין לידע היאך הוא העניין אם לא
 85 בקבלה ואם תדע סוד המן שהוא רוחני וחזר גשמי תבין סוד הגדול הזה.

[דף 60]

הזה אנו מכוונים ומציירים באותיות למטה באותה צורה והאותיות פרוחת
 וחלות על אותו דבר שאין לו צורה כלל. ואני עוד שנית משביע בשם הגדול
 לכל מי שיזכה לאילו העניינים הגדולים והנוראים שכתבנו שיחוס על כבוד

63 בזה] עם זה / 65 כולין] (ליתא) / 66 נקוד כולין] (ליתא) / 67 שהוא מורה] שמורה /
 יהוה] יהוה / 68 השני] שני / 69 המורה] שמורה / 70 היא למה] למה היא / ניקוד]
 ניקוד קבוע / 72 יכלול] יוכללו / האדם] אדם / 73 מושך] מושך / 74 כל] (ליתא) /
 75 אילין] אלה / 76 זאת] (ליתא) / 80 ושורה] ושורה / 81 שהן] שהם / 82 האדם]
 אדם / 85 שהוא] שהיה / סוד] הסוד / סוד] הסוד / 86 למטה]

- קונו ולא ימסרם וזולתי לבנו היוצא מחלציו כשעת פטירתו אם יהיה ראוי
90 והגון או לירא שמים.²⁹ וכל מי שלא חס על כבוד קונו ראוי הוא שלא
בא לעולם.³⁰ אבל אנו בוטחים בשמו הגדול שלא יגלה השם סודו אלא
לייראיו.³¹ ואם תבין סוד מה שכתבנו תבין סוד ה' ליראיו.³²
ולחושבי שמו³³ דוק ואלו הם הדברים שמגלים אותם אין מגלים אותם
אלא בחשאי מפה אל פה במורה בפחד עצום מאוד. וא"ת היאך אנו
95 מכוונים בספירות שהם עשרה ופעם אנו מכווני' לספירה פלוני' ופעם
לספיר' פלוני' יראה ח"ו שהם כרשויות רבים דעו לכם רדפי צדק
מבקשי ה' ³⁴אע"פ שאנו מכווני' בספירו' אין כוונתנו ח"ו שיש שם רשויות
אלא לאלוה אחד ב"ה המתייחד בהן כנשמה בתוך הגוף ואליו היא כוונה
להאציל שפע וברכה באותה ספירה שהיא מורה על אותו דבר. והספירות הם
100 כדמיון אוצרות³⁵ ומבקש האדם מבעל האוצרות שימלא את שאלתו מאותו
אוצר. ואין לעילת העילות שום שם בתורה שיוורה עליו³⁶ לפי רום
העלמתו ואין לנו אלא אמונה אחת כלכד להאמין אמונה שלמה שהוא בהן
כנשמה בתוך הגוף אבל אין מעלת הגוף כמעלת הנשמה אע"פ שזה ארוך בזה.
אבל הנשמה היא המחיה את הגוף והיא הנושאת אותו והגוף נראה ויש
105 לו צורה והנשמה אינה נראית אלא נסתרת בתוכה ונושאת אותו וזהו
סוד ומבשרי אחזה אלוה³⁷ וכשאתה ראוּבן או שמעון דרך משול לעשות לך
איזה פעולה אין אתה רשאי לומר ידי ראוּבן עשו לי כך וכך אבל אתה קורא
לראובן או לשמעון דרך כלל ובנשמה שבו הוא עושה איזה פעולה שתהיה.
- שלמטה / 93 דוק / דוקא / הם / (ליתא) / 94 במורה / במורה גדול / 96 פלוני' / (ליתא) / לכם
רדפין / לכם המשכילים רדפי / 97 רשויות / רשויות / לאלוה / 98 והיא כוונה / הוא הכוונה /
100 האדם / (ליתא) / 103 אין ... כמעלת / (ליתא) / 104 הנשמה ... אבל / (ליתא) / 105 בתוכה /
בתוכו / 106 משול / משל / 107 וכך / וכך או ידי שמעון שעשו לי כעך וכך / 108 כלל / מכלל
- 29 זהו נוסח השבעה לשמירת סוד, הידוע גם ממקורות אחרים.
30 בבלי חגיגה טז ע"א.
31 על-פי עמוס ג, ז.
32 תה' כה, יד.
33 מלי ג, טז.
34 יש' נא, א.
35 משל זה מצוי אצל ר' יוסף גייקטיליה, שערי אורה (מהד' בן שלמה), ירושלים תשל"א, עמ'
57; וייתכן כי זוהי אחת הסיבות לייחוס המוטעה של התשובות למקובל זה.
36 ראה: מערכת האלוהות, מנטואה שי"ח, כח ע"א, פב ע"א; וראה: יעקב בן ששת, 'שער
השמים', אוצר נחמד ג (תר"ך), עמ' 155–156.
37 איוב יט, כז. על פסוק זה בהגות היהודית בימי הביניים ראה: A. Altmann, *Von der Mittelalterlichen zum Modernen Aufklärung*, Tübingen 1987, p. 21

והבן הזה המשל המופלא וממנו תבין וזהו סוד אשר לו אלקי' קרובי'
 110 אליו כי' אלקינו בכל קראינו אליו.³⁸ ואמרו חכמי האמת ז"ל³⁹ אליו ולא אל
 המדות, הוא המשול שאמרנו ואם תקשה ותאמר והרי אמתנו למעלה שעילת
 העילות יתברך אין לו שם כלל והרי מצינו בזה הפסוק שנקרא ה' שנאמר כה'
 אלקינו בכל קראינו אליו.⁴⁰ והתשובה היא שאין לו שם קבוע אלא כולם
 הם מושאלים לו יתברך וע"ש אותו הדבר ועל אותה הספירה הוא נקרא והוא
 115 מה שאמרו חכמים ז"ל בפסוק אהיה אשר אהיה⁴¹ ע"ש מעשי אני
 נקרא.⁴² ולפי שהספירות הן דרך משול בדמיון אברי הגוף שבהן פעולת (!)
 הנשמה פעולתה⁴³ והם הנקאי' ידיו ועיני' ורגליו. והרחבנו בביאור
 יותר באלו העניינים הנפלאים אע"פ שלא נתנו להמסר ק"ו להכתב אלא האהבה
 מקלקלת השורה כדי להועיל ליראי' ה' ולחושבי שמו⁴⁴ להוציאם מהמבוכה
 120 אשר נבוכו בה כמה וכמה ע"כ מה שרצינו לבאר מהסתרים העליונים וסוד ה'
 ליריאיו.⁴⁵

וכ"ש / 113 בכל קראינו אליו (ליתא) / 114 הם (ליתא) / ועל אותה / ואותה / 116 משול /
 משל / שבהן / משבהם / 117 ועיני' ורגליו / ורגליו עיני' / 118 להמסר / לימסר / להכתב / ליכתב /
 119 ולחושבי שמו (ליתא) / להוציאם / 120 בה (ליתא)

הנושא המרכזי שמעסיק את המחבר הוא היכולת לכוון אל הספירות בלי להגשים.
 הפתרון המוצע נוגע לשני תחומים שונים: הספירות אינן מהויות מופשטות לגמרי
 חסרות כל צורה, אלא אפשר לתארן באמצעות המושג 'מאורות', אך בלי לייחס
 להן צורה מן הצורות הנמצאות בעולם הזה. עמדת ביניים זו, בין הפשטה גמורה

38 דב' ד, ז.
 39 על דב' ד, ז ראה: ר' בחיי בן אשר, פירוש התורה (מהד' שעוועל), ירושלים תשכ"ח, ג,
 עמ' רסא; על רב' יא, יג ראה שם, עמ' שטז. מאמר זה מובא בכמה מקורות בשם הספרי.
 ראה, למשל: ר' משה קורדובירו, ספר פרדס רימונים, דפוס מונקאטש, ד"צ ירושלים תשכ"ב,
 שער הכוונה, פרק ב: 'אליו ואל מדותיו'.

40 דב' ד, ז.
 41 שם"ר, ג, יד.

42 שם"ר, ג, ו (מהד' שנאן), ירושלים ותל-אביב 1984, עמ' 127.
 43 על תולדותיו של משל זה לציון היחסים שבין אין סוף לספירות ראה: מ' אידל, 'בין תפיסת
 הכלים בקבלה בתקופת הרנסנס', איטליה ג (תשמ"ב), עמ' קב-קט; שלום (לעיל, הערה 27),
 פרקי יסוד, עמ' 292.

44 מל' ג, טז.
 45 תה' כה, יד.

לבין מתן צורה, מבוססת על ייחוס האוריות לספירות. מאידך גיסא, תפיסת הלשון שמציע המקובל האנונימי מניחה קיום מציאות לאותיות המבוטאות, המתוארות כ'חיים ומתנועעים'. לתפיסה אונטית זו של השפה מוסיף המקובל את הטכניקה המיוחדת של המקובלים בתפילה בנוגע לאותיות שם המפורש: דמיון הצבע על-פי הספירות שאליהן מתכוון המתפלל.⁴⁶ השילוב שבין המציאות המיוחדת של יסודות השפה לדמיון מאפשר לקולות התפילה לעלות אל הספירות – המאורות, על-פי ההתאמה שבין הצבע לפסירה המסוימת המקבילה לו. דומני, כי ההקבלה בין הצבע שהמקובל מדמיין לבין המאורות של הספירות יוצרת את האפשרות לזיקה ממשית בין מלות התפילה לעולם הספירות; הופעת הביטוי 'גוון המאור' היא, לעניות דעתי, ראיה חשובה ליצירת התאמה בין אופיו של עולם הספירות לעולם הלשון, אשר מתעשר כתוצאה מפעילות המיסטיקן. ייתכן שהצבע שכן מתלבשות אותיות השם המפורש תורם גם לטשטוש הצורה הקיימת לאות בעולם הזה. כפי שאין להעלות על הדעת את ללא צורה בעולם הזה, כך אין להעלות על הדעת את האפשרות כי צורה זו מתקיימת למעלה. דומה, כי לבוש הצבע של האות מטשטש את צורתה, כפי שלבוש האור של הספירה מאפשר את התגלותה בלי לייחס לה צורה.

חשוב לדון בפירוט בשאלת השתייכותה של הטכניקה המיסטית המצויה בתשובה. כבר בשנת 1923 הצביע ג' שלום על הקרבה בין טקסט קבלי אנונימי, המופיע בכתב-יד הספרייה הבריטית 711 דף 102ב, טקסט שאותו ייחס שלום לר' יוסף בן שלום אשכנזי, לבין דברי התשובה.⁴⁷ לדעתי, יש לייחס קטע מהפירוש על שמע, שידפס לקמן, לר' דוד בן יהודה החסיד. דומני, כי בחיבוריו של ר' דוד ואצל ממשיכיו ניתן למצוא את הטכניקה המיסטית של דמיון צבעים בהקשר לתפילה בעוד שלא מצאתי דיונים מעין אלה בחיבוריו של ר' יוסף אשכנזי.⁴⁸

46 יש דמיון מסוים בין תפיסת השפה שהציע ר' יצחק דמן עכו לבין דמיון הצבעים בפירוש שהוא כתב לשער הכוונה למקובלים הראשונים, ראה כתב-יד בר אילן 1747 דף 19א. על פירוש זה ארחיב בחיבורי על הצבעים; וראה לעיל, הערה 22.

47 ראה: G. Scholem, *Einige Kabbalistische Handschriften im Britischen Museum*, Jerusalem 1932, pp. 49–50. שלום הזכיר גם את כתב-יד הספרייה הבריטית 768 דף 190ב–191א הזהה לכתב-יד 711 דף 102ב. ראה גם כתב-יד ששון 919 עמ' 229, כתב-יד ניר-יוק, בהמ"ל 1848, דף 3א ועוד. מהדורה מדעית של הטקסט על-פי כתב-היד, תתפרסם בחיבורי על הצבעים. לא רשמתי כאן את חילופי הנוסח.

48 אולם אין ספק, כי טכניקת דמיון הקשורה לאותיות שם המפורש אמנם נמצאת אצל ר' יוסף. ראה אידל (לעיל, הערה 27), עמ' 105 M. Idel, *Golem: Jewish Magical and Mystical Traditions on the Artificial Anthropoid*, Albany 1990, pp. 119–126.

והנה לשון הקטע:

שמע ישראל הוא מלשון וישמע שאול,⁴⁹ שהוא קבוץ והכנסה והוא רומז למלכות, שהיא מקבצת וקומצת ומכנסת כל המראות העליונות לתורה,⁵⁰ לכך היא נק' שמע. וכשיתחיל המיוחד שמע אז יצייר שם יהוה בין עיניו בצבע שחור וימתין שעה אחת. ואח"כ יאמ' ישראל, כי ישראל הוא הבריל התיכון שנקראת ישראל... ויצייר בין עיניו שם יהוה בציור האדום הנוטה אל הלבן.⁵¹ יהוה רומז לשתי מדות, שהם חכמה ובינה ויצייר בין עיניו שם יהוה תכלת⁵² וירוק. אלהינו: רומז לגדולה ולגבורה שהם ב' מדות של החסד ושל הפחד שנקראים אלהינו.⁵³ וצריך לצייר שם יהוה בין עיניו בציור הכסף הלבן ואור אדום כאש. יהוה הוא רומז לכ"ע פ' לתפ' של כ"ע. וצריך⁵⁴ לצייר בין עיניו שם יהוה בצבע לבן כשלג. אחד: אז ירד מלמעלה למטה ממדרגה למדרגה בסדר מספירה לספירה כל א' א' במראה ובצבעיה בציור יהוה ואחר יאמ' אחד וימשוך בנשימה באחד עד שיצייר כל המראות המיוחדים.⁵⁵

הדמיון בין הקטע הזה לבין התשובה בולט בשני פרטים חשובים: (א) כינויי הצבעים על-פי סדר הספירות תופף בשני הטקסטים; (ב) בשניהם מופיע הביטוי 'יצייר בין עיניו'.⁵⁶ נוסף על הדמיון בשני נושאים אלה, ברצוני להזכיר את הזיקה

49 ש"א טו, ד. והשווה לכתב-יד קימברידג' ADD. 505,3, דף 14א: 'ולשון שמע קבוץ וייוחד כמו וישמע שאול את העם'. בכתב-יד זה יש חומר שנכתב בידי ר' דוד בן יהודה החסיד. ראה: מ' אידל, 'חומר קבלי מבית מדרשו של ר' דוד בן יהודה החסיד', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ב (תשמ"ג), עמ' 170–171, הערה 12.

50 חייט בספרו 'מנחת יהודה' (נדפס בספר מערכת האלוהות [לעיל, הערה 36]), טו ע"א, מביא דיון מעניין בדבר תפיסת גוויי הספירות, ובכלל זה הטענה, כי הספירה האחרונה מקבלת את כל המראות.

51 הכוונה לספירת תפארת, שהיא בריח תיכון ומסומלת על-ידי אדום הנוטה אל הלבן.

52 השווה עס: ר' דוד בן יהודה החסיד, ספר מראות הצובאות (מהד' מט), אטלנטה 1988, עמ' קצג: 'והחכמה היא כולה תכלת בגווניו ובצבעיו'.

53 מסורת זו של פירוש המלה מצויה כבר אצל ר' יצחק סגי נהור. ראה: מ' אידל, 'על כוונת שמונה עשרה אצל ר' יצחק סגי נהור', מ' אורון וע' גולדרייך (עורכים), ספר זכרון לפרופ' אפרים גוטליב, ירושלים תשנ"ד (כדפוס).

54 השווה לנאמר בספר 'אור וזרוע' של ר' דוד, כתב-יד הספרייה הבריטית 771 דף 24א: 'צריך למשוך השפע מן ע' העי' וכ"ע אל כל מדרגה ומדרגה עד אלינו וימשוך בנשימה באחד עד שיצייר כל המראות המיוחדין'.

55 השתמשתי בנוסח שבכתב-יד הספרייה הבריטית 771 דף 102ב; וראה לעיל, הערה 47.

56 ביטוי זה חוזר פעמים רבות בחיבוריו של ר' אברהם בן אליעזר הלוי בקשר לדמיון צבעים וכן ב'ספר המשיב'. ואדון בפירוט בביטוי זה בחיבורי העתיד להתפרסם.

החשובה בין התשובה לנושאים הקשורים לכוונות בתפילה הקשורות בצבעים המצויות באסכולה של ר' דוד: (א) מעטה הסודיות העוטף את הנושא בכתבי ר' דוד ניכר היטב גם בתשובה;⁵⁷ (ב) להזכרת המקיף והמוקף בתשובה יש מקבילות בהגותו הקבלית של ר' דוד ובהגותם של מקובלים אחרים, אף כי הנושא אינו נזכר בפירוש על שמע.⁵⁸ מכאן שאין ספק, כי זיקה מסוימת אכן קיימת בין שתי המסורות אודות כוונה באמצעות דמיון צבעים. אולם למרות זאת מצויים גם הבדלים, ומן הראוי לעמוד על פרטיהם: (א) בעוד בתשובה יש ניקוד זהה לכל אותיות השם המפורש בהתאם לכל ספירה וספירה, הרי שבקטע דלעיל הניקוד הוא יהוה;⁵⁹ (ב) ועוד, לספירת מלכות בתשובה אין צבע משלה כמו גם ניקוד מיוחד, לעומת זאת בדבריו של ר' דוד הצבע של ספירה זו הוא שתור וניקודה ידוע; (ג) אצל ר' דוד קיימת התכוונות לשתי ספירות בעת ובעונה אחת, ואילו בתשובה אין תופעה זו נזכרת; (ד) בפירוש על שמע מופיעה התפיסה של ספירות בתוך ספירות, תפיסה אופיינית לתורה התיאוסופית של ר' יוסף בן שלום אשכנזי ולזו של ר' דוד בן יהודה החסיד: 'לתפ' של כ"ע'⁶⁰ והנה תיאוסופיה זו נעדרת בתשובה; (ה) בדבריו של ר' דוד יש התייחסות למשיכת הנשימה בזמן ההזכרה, בעוד אין לנושא זה כל זכר בתשובה. על שום הבדלים אלה דומה, כי לפנינו שתי גרסאות של טכניקה אחת: הגרסה האחת, שהיא פשוטה יחסית, מצויה בתשובה. הגרסה האחרת, היותר מפותחת, נמצאת בדבריו של ר' דוד שהבאנו לעיל וכן בקטסטים נוספים שלא דנו בהם כאן. כיוון שקשה לטעון ששיטות אלה אינן קשורות זו לזו, נשאלת השאלה מה היחס הכרונולוגי ביניהן: זמן פעילותו של ר' דוד אינו ידוע בוודאות, אולם אין ספק כי הוא פעל בשלהי המאה הי"ג ובראשית המאה הי"ד; ולעניין זמן התשובה, סביר להניח, כפי שגורס שלום, כי זו נכתבה מאוחר יותר. אם אכן התשובה מאוחרת יותר, הרי שיש להסביר את הפשטות היחסית שבשיטת התשובה. ואולם אפשר לטעון, כי למרות שהתשובה מאוחרת יותר,

57 על נושא זה ראה: M. Idel, 'An Anonymous Kabbalistic Commentary on Shir Ha-yihud' (Forthcoming)

58 ראה לעיל, הערה 22.

59 בקטעים שונים של ר' דוד העוסקים בצבע ובניקוד יש גם ניקודים אחרים השונים הן מן הנאמר בפירוש על שמע ישראל והן מן הנאמר בתשובה. אולם למרות זאת אין ניקודים שווים לכל אותיות שם המפורש כמו בתשובה.

60 ראה מאמרי (לעיל, הערה 57). בניגוד לעמדה השוללת כל כינוי לאין סוף המופיעה בתשובה (וראה לעיל, ליד הערה 36), הרי שבקבלתו של ר' דוד בן יהודה החסיד ההנחה היא כי הכינויים האנתרופומורפיים שבמסורת היהודית חלים בדרך 'הסוד הפנימי' דווקא על חכמים שבאין סוף. ראה: מ' אידל, 'דמות האדם שמעל הספירות', דעת 4 (תש"ס), עמ' 41-42, 55-54.

היא משקפת שלב מוקדם יותר של התפתחות הטכניקה.⁶¹ לעומת זאת אפשר להניח, כי לא כל פרטי הטכניקה, שהיו ידועים למקובל האנונימי, הועלו על הכתב בתשובה, וזאת בשל החזרה התכופה על הסוד שצריך לאפוף את הנושא. לפחות במקרה אחד, הזכרת המקיף והמוקף, ניתן להוכיח כי דיונים בנושא זה היו בנמצא. והמחבר העדיף שלא להאריך בנידון.⁶² איננו יכולים להכריע מהו ההסבר הסביר יותר, וייתכן שהסבר נוסף יפתור את השאלה. מכל מקום, לפנינו עדות נוספת להשפעתה הגדולה של האסכולה היוצאת מבית מדרשם של ר' יוסף בן שלום אשכנזי ושל ר' דוד בן יהודה החסיד, אסכולה שחשיבותה המכרעת להתפתחות הקבלה לא הוכרה די הצורך ביחס להשפעתה על התפתחויות שונות בהגות הקבלית ובהפעלתה למעשה.⁶³ בנושא זה, הזיקה שבין התשובה לבין מקובל אחר, יש לדעתנו עניין מיוחד. כפי ששלום כבר הראה, הכיר הרמ"ק אחת מן התשובות המיוחסות לר' יוסף ג'יקטיליה והוא מצטט ממנה בפירושו לתפילה 'תפילה למשה';⁶⁴ כמו כן ברור, כפי שציין שלום, כי גם ר' יוסף קארו הכיר את התשובות.⁶⁵

ר' משה קורדובירו מקדיש לשתי הסוגיות שהן הנושא העיקרי של התשובה — הצבעים והכוונה, שני שערים שלמים בספרו 'פרדס רימונים'.⁶⁶ בשער הגוונים, שבו מצוי הדיון המסודר והמקיף ביותר של התפיסה הסימבולית של הצבעים בקבלה, אין אזכור לזיקה שבין הצבעים המרמזים על הספירות לבין הכוונה בתפילה. בשער הכוונה, פרק ב, סוקר הרמ"ק את הזיקה שבין הניקודים השונים לבין הספירות באופן זהה כמעט לחלוטין לדברי התשובה שהבאנו לעיל.⁶⁷ אולם למרות דמיון מובהק זה, הוא אינו מציין הקבלות בין הניקודים, הצבעים והספירות — הקבלה המצויה במפורש בתשובה. כיוון שלדעתנו אין ספק כי הרמ"ק הכיר את

- 61 תופעה דומה מופיעה בפירוש האנונימי לשיר הייחוד, אך לא מצאתי כל קשר בין התשובה לבין פירוש זה. על התלבטות דומה ראה מאמרי (לעיל, הערה 57).
- 62 ראה לעיל, הערה 22.
- 63 ראה מאמרי (לעיל, הערה 57).
- 64 שלום (לעיל, הערה 1), עמ' 164.
- 65 שם, עמ' 163–164.
- 66 על התפילה אצל קורדובירו ראה ב' זק, 'התפילה במשנתו של ר' משה קורדובירו', דעת 9 (תשמ"ב), עמ' 5–12; M. Idel, 'Perception of Kabbalah in the Second Half of the 18th Century', *Jewish Thought and Philosophy* 1 (1991), pp. 55–114, (לעיל, הערה 6), התפילה הקבלית, עמ' 23; ולהלן, הערה 68.
- 67 ייתכן, ששני פרטים נוספים המופיעים בשער הכוונה, פרק ב, עשויים ללמד גם הם על השפעת התשובה: (א) תיאור הא"ס כ'בעל אוצרות' מצוי גם בתשובה; (ב) דברי הרמ"ק, כי 'הא"ס ממה' כ"ה אין שם ומלה שיגדילוהו ח"ו', עשויים להיות מושפעים מן התפיסה של עילת העולות שבתשובה.

התשובה ואת דיונה בנושא הצבעים,⁶⁸ כפי שעוד נראה לקמן, הרי שהעדר הצבעים הוא תוצאה של השמטה מכוונת שמטרתה להעלים את המפתח המדויק שנמסר בתשובה.

והנה, לאחר סקירת הרשימה של ספירות לעומת ניקודי שם הויה, כותב ר' משה קורדובירו:

ועתה המכוון יכוון בשמות האלה ויעלה בדעתו שאין דבר שיוכל לרמוז אל המדה הנרצה אליו אלא בהווייה המצויירת בדעתו, שהם ארבע אותיות מנוקדות לפי נקודתם כדפי' ואז ילך לבטח בדרכו ולא יראה ולא יפחד. וגם יכווין כי בד' אותיות אלה כלולת (!) הע"ס (העשר ספירות) לרמוז שע"ס הם מסכימות עם פעולות המדה ההיא הנרצה אליו. ומה טוב ומה נעים אם ירצה לצייר היות האלה בגוונם, כי אז ודאי תפילתו מועילה יותר ויותר⁶⁹ ובתנאי שיהיה בכוונתו שאין בעולם הזה דבר שיוכל להמשיל פעולת המדה ההיא אלא בגוון הידוע שהוא פלוני. ומפני שרבו הגוונים אלינו בשער הגוונים לא נבאר הנה הגוונים אלא כאשר ירצה לכוין הנה השער ההוא לפני המעיין ובוה לא נפחד מטעות.⁷⁰

ייתכן שהתעלמותו של קורדובירו מסוגית כוונה בתפילה באמצעות צבעים בשער הגוונים, העדר הצבעים ברשימה המפורטת של הניקודים המקבילים לספירות בפרק ב של שער הכוונה והימנעותו מציון הזיקה המיוחדת שבין צבעים 'להוויית' במובאה דלעיל, ייתכן שאין אלה אלא עניין מקרי. ניתן לטעון בזכות הסבר זה, שההפניה הכללית לנאמר בשער הגוונים צריכה להתפרש כפשטה. אולם דומה, כי הסבר זה אינו הכרחי. ייתכן שהרמ"ק, בהשפעת המגמה האיטוטית המובהקת המאפיינת את הקטעים העוסקים בכוונה באמצעות צבעים, נמנע במכוון מלפרוש לפני המעיין את הטכניקה המצויה בתשובה דלעיל. בזכות הסבר זה עומדת גם הסוגיה של העדר הצבעים בדיוני המרוכים על כוונה בתפילה בסידורו 'תפילה למשה'. כיוון שקורדובירו האמין, כפי שהוא כיטא במפורש בקטע שהבאנו לעיל, כי השימוש

68 אודות פרטי הסימבוליקה של הצבעים בשער הגוונים של הרמ"ק אפרט בחיבורי הנזכר לעיל. על נושא זה ראה: N. Sed, 'La Kawwanah Selon Le XXXIIe Chapitre du Pardes Rimomime de R. Moise Cordovero', R. Goetschel (ed.), *Priere, Mystique et Judaïsme*, Paris 1987, pp. 187–205.

69 על המשמעות המאגית של הצבעים אצל הרמ"ק ראה ספר פרדס רימונים (לעיל, הערה 39), M. Idel, 'Jewish Magic from the Renaissance Period to Early Hasidism', J. ; Neusner, E.S. Frerichs & P.V. McCracken Flesher (eds.), *Religion, Science and Magic*, New York 1989, pp. 91–92.

70 ספר פרדס רימונים (לעיל, הערה 39), שער לד, פרק ב, חלק ב, ע"ג.

בגוונים מועיל אף יותר, תמוה הדבר שהוא לא יידע את המקובלים בדבר פרטי הכוונה באמצעות הצבעים באופן מפורט ומדויק. נחזור עתה לדברי התשובה המגדירים את 'עיקר הקבלה' במונחים הקשורים לכוונה באמצעות צבעים.⁷¹ הערכה מופלגת זו של הכוונה מוצאת ביטוייה, לפחות באופן חלקי, בהעמדת השער על הכוונה בסיומו של ספר 'פרדס רימונים'. חיבור זה, שמבנהו מלמד על תכנון מדויק, פותח בדיונים תיאוסופיים בשערים הראשונים של הספר, העוסקים במהות הספירות וביחסיהן עם האין סוף, ממשיך בתיאור רבדים אונתולוגיים נמוכים יותר, ולקראת סיום הספר עוסק בנושאים חווייתיים יותר, כגון צירופי אותיות וכוונה בתפילה. דומני, כי ההגיון של המבנה מלמד, כי דווקא נושאים אחרונים אלה נחשבים לדעתו של קורדובירו ל'עיקר הקבלה' וחתומת ספרו ב'שער הכוונה' מהווה עדות מעניינת להערכה, שהמגמות החווייתיות בקבלה זכו לעליונות בהגותו של המקובל הצפתי.

71 הגדרה זו של הקבלה מלמדת על תפיסה חווייתית, ואני מקווה להרחיב בנושא זה במקום אחר.